

da: „Ratni ciljevi Srbije viđeni kroz službenu i privatnu vojnu prepisku 1914–1918“, u kojem su istraženi ratni ciljevi Kraljevine Srbije u Prvom svetskom ratu viđeni iz ugla običnih vojnika, sa naglaskom na razumevanje pojmova Velika Srbija i Jugoslavija. Primećeno je da su vojnici često imali nejasne percepcije o konačnim ciljevima rata, ali da su postojale dve nesporne ideje vodilje – očuvanje države nezavisnosti i proširenje državne teritorije. Dr Neza Nikolić je autor desetog rada: „Da li su identitetski sukobi u multietničkim državama neizbežni? Studija slučaja bivše Jugoslavije“, u kojem je konstatovano da je srpski narod u okvirima Jugoslavije živio kroz različite koncepcije organizacija društva i države, što je proizvelo niz političkih i društvenih diskontinuiteta. Praćenjem stvaranja i razvoja srpskog nacionalnog identiteta u 20. veku nastojano je da se odgovori da li je raspad Jugoslavije bio istorijska neminovnost i zašto je došlo do nasilnih sukoba koji su na kraju razdvojili nekada bliske identitete. Dr Vladimir Petrović je autor jedanaestog rada: „Srpsko pitanje i jugoslovenska kriza“, u kojem je sagledana transformacija srpskog nacionalnog identiteta tokom poslednjeg perioda postojanja komunističke Jugoslavije, uz uočavanje promena u odnosu intelektualne elite, političke nomenklature i javnog mnjenja prema jugoslovenskoj zajednici i položaju srpskog naroda u njoj. Od decentralizacije države prema Ustavu iz 1974, preko dešavanja na Kosovu 1977. i 1981, disfunkcionalnosti u ekonomskoj sferi i smanjenog značaja u međunarodnim odnosima, do institucionalne inertnosti, uz učvršćivanje na vlasti Slobodana Miloševića, stvorene su okolnosti da srpsko pitanje tokom 1980-ih preraste u nacionalnu mobilizaciju.

Četvrtu, odnosno poslednju celinu zbornika čine dvanaesti i trinaesti naučni rad u kojima su analizirani značaj Srpske pravoslavne crkve (SPC) i njeno viđenje sebe i drugih, kao i pogled Srba i Albanaca na albanski nacionalni identitet tokom 19. i 20. veka. Dr Radmila Radić je autorka dvanaestog rada: „Doprinos Srpske pravoslavne crkve formiranju i održavanju srpskog nacionalnog identiteta“, u kojem su razmotreni procesi formiranja srpskog etničkog i nacionalnog identiteta u poslednja dva veka sa fokusom na ulogu SPC. Shodno vizantijskoj tradiciji, crkva se uglavnom prilagođavala zahtevima svetovne vlasti, pri čemu je u srpskom narodu opstao narativ straha od spoljne ugroženosti i percepcije SPC kao čuvara opstanka pravoslavlja koje predstavlja vodeću odrednicu srpskog nacionalnog identiteta. Dr Zoran Janjetović je autor trinaestog rada: „Albanski nacionalni identitet u očima Albanaca i Srba“, u kojem je uočena višeslojnost *šiptarskog* identiteta –

forme koje su postojale pre pojave nacionalne ideje (pleme, vera, region) i koje su ostale glavni oblici identiteta i posle stvaranja nezavisne albanske države. Istraženi su razlozi koji su doveli do nastanka zajedničkog albanskog identiteta i pokušaji srpskih intelektualaca da navedeno poreknu.

Zbornik predstavlja izuzetno značajan i inovativan historiografski poduhvat u Srbiji, kako za naučnu tako i za širu javnost. Kritički su preispitana postojeća tumačenja i otkriveni novi sadržaji u vezi sa nacionalnim identitetima u 20. veku, koji predstavljaju važno uporište za razumevanje istorijskih događaja i procesa, posebno srpskog nacionalnog identiteta u okvirima jugoslovenske multietničke države, a što je ključno za potpunije poimanje savremene istorije i aktuelnih zbivanja u 21. veku.

Miomir Gatalović

Serbia and the Balkans: Three Centuries of Embrace with Europe, Edited by Slobodan G. Marković, Belgrade: Faculty of Political Science, Zepher Book World, 2025, 462.

Od rasprava renesansnih intelektualaca o tome šta je Evropa i da li uopšte postoji takav entitet, do savremenih političkih debata o proširenju Evropske unije prema finansijskim periferijama na Jugu i Istoku kontinenta, društveno prihvatljivi stavovi o kulturnim granicama Evrope neprestano su prolazili kroz procese redefinisavanja. Na sličan način na koji Slavoj Žižek opisuje potragu za granicama Balkana, zaključujući da je „Balkan“ apstraktan pojam koji se uvek nalazi „tako blizu, a tako daleko“, subjektivna potraga za kulturnim granicama Evrope „omeđena“ je stereotipima, slikama o „onom drugom“. Među mnogobrojnim stereotipima o odnosu Evrope i Balkana, najveći potencijal da privuče pažnju istraživača u društvenim i humanističkim naukama ima onaj koji polazi od onakvih okvira diskusije u kojima se normalizuje pretpostavka da su navedena dva pojma definisana jedan drugim: Evropa se završava tamo gde počinje Balkan, a Balkan je ono što je izvan „prave“ Evrope. Međutim, autori radova objavljenih u zborniku *Serbia and the Balkans: Three Centuries of Embrace with Europe* (Srbija i Balkan: Tri veka u zagrljaju Evrope) pokazuju da su ova pitanja daleko složenija nego što se čine na prvi pogled, baš kao i sam istorijski razvoj kulturne razmene između velikih evropskih centara i njihove „balkanske“ periferije. Upravo tokom ona tri veka od pojave prosvetiteljstva i početaka industrijske revolucije tokom kojih je nastala moderna Evropa, Balkan

je bio uvek prisutna periferija koja neretko prevazilazi funkciju zamišljenog kontrasta kojim centar definiše sam sebe kroz negaciju istog, i postaje integralni deo samog centra.

Značajan deo ovog procesa simbolično je prikazan na slici, koja se nalazi na koricama zbornika, „Velikani Podrinja“ Stevana Čalića (1892–1946), o kojoj urednik zbornika, profesor Slobodan G. Marković, piše na samom početku svog uvodnog izlaganja (str. 9). Ova slika prikazuje unilinearnu evoluciju Balkanaca poteklih sa tla jednog od najvećih i najčešćih ratnih žarišta na „nemapiranoj zemlji“ (*terra incognita*) poluostrva. Ovu zemlju je veliki broj evropskih putopisaca 17. i 18. veka doživljavao kao egzotičnu sredinu u kojoj se motivi orijentalizma mešaju sa avalonskim mitovima evropske prošlosti, strahovima od gustih i nepoznatih šuma, neprohodnih balkanskih planina o čijem je uticaju na izgradnju balkanskih „državnosti“ pisao Fernan Braudel, reka, jezera i vila. Na toj zemlji dogodila se postepena metamorfoza ratnika u plemenskoj nošnji i sa uvek polu-isukanim jataganom, previše sirovog čak i za orijentalni svet Osmanske imperije, muških hamama i egzotičnih plesačica, ali kadroga da opstaje u maglovitim planinama na južnim granicama Habzburške imperije, po kojima tumaraju vampiri. Tokom tek nešto više od pola veka, ovaj evropski „Šaka Zulu“ svojim izgledom se potpuno utopio u krugove posetilaca kafica na Monmartru, hladno odmerenih nemačkih filozofa ili ekscentričnih ruskih grofova u emigraciji. Njegova najmoćnija oružja, garanti njegove klasne promocije, više nisu bili zarđala sablja i glogov kolac, kojima se bori protiv imperijalnih i mističnih „strahova na Zapadu“, već pero i diploma sa nekog od prestižnih evropskih univerziteta. U Čalićevoj viziji, koju su delili mnogi njegovi balkanski savremenici, upravo su ova oruđa bila simbolična „rala“ krševitih puteva na kojima je, baš kao u afričkim mitovima o Đivari, božanstvu antilope koja je naučila da ore rogovima, trebalo da procveta unutrašnji razvoj društva.

Evropska i balkanska društva razvijala su se istovremeno, u složenom vrtlogu međusobnih uticaja, čiji se intenzitet smanjivao ili povećavao u zavisnosti od promene istorijskih okolnosti tokom procesa dugog trajanja. Ništa manje promenljive percepcije Evropljana o Balkanu i Balkanaca o Evropi uticale su na izgradnju ličnog identiteta u slučaju obe grupe suseda koje su razdvajale male geografske distance i varirajuće velike kulturne razlike. U slučaju Balkanaca, sama ideja o modernizaciji bila je povezana sa idejom o evropskim uzorima (videti Slobodan Marko-

vić, str. 237 i Zoran Milutinović, str. 279), o modelima koji se mogu slediti selektivno. Odatle i potiče veliki sukob između balkanizma i evropeizma, o kome govore autori radova u drugom delu ovog zbornika (Vesna Goldsworthy, Misha Glenny, Siniša Malešević, Gordana Đerić, str. 189–236), u kome je centralno pitanje mere u kome je voljno prihvatanje evropeizacije korisno u praktičnom ili dobro u etičkom smislu. Sa druge strane, u geopolitičkom smislu, evropeizacija nije imala drugu alternativu tokom presudno važnih decenija formiranja nacionalnih identiteta na Balkanu i državnosti prvih balkanskih država, osim one koju je nametala lokalna tradicija, volja političkih elita i neophodnost održanja ideje o posebnosti. Kao što pokazuje istraživanje istoričara Dragomira Bondžića, značajan deo evropeizacije beogradskog i drugih prosvetnih sistema na teritoriji srpske države dešavao se upravo posredstvom ruske emigracije. Čak i u slučaju onog dela stanovništva Balkanskog poluostrva za koji bi se zbog verske pripadnosti (koja je, u izvesnom smislu, na Balkanu uvek dominantno ostajala nominalno-konfesionalna), očekivalo da će, opredeljujući se za školovanje ili rad u inostranstvu, gravitirati ka Istanbulu, ipak su vodeću ulogu igrali veliki evropski centri poput Beča, Rima, Pariza i Londona. Nezavisno pitanje ostaje koliko je i sam hibridni centar opadajućeg Rumskog (Rumskog) sultanata i Muhamedovog kalifata bio tlo istih unutrašnjih sukoba i utapanja „balkanskog“ i „evropskog“, stolicima nakon što je prestao da bude „Evropa“ za feudalni „Balkan“ srednjeevropske Evrope. Bilo je to vreme kada su velike civilizacije Istoka, Japan i Kina, bile razstrane svojim unutrašnjim ratovima oko pitanja da li i u kojoj meri treba uzeti „zapatnu vakcinu“, kao jedini dostupni lek protiv stalne pretnje kolonizacije. Na „divljem“ Balkanu je pak, u odsustvu uporedive mere centralne kontrole, lični izbor igrao ulogu gotovo podjednako važnu kao i zvanične državne i obrazovne politike, barem u slučaju onih koji su mogli da priušte lični izbor. A taj izbor je bio, između ostalih faktora, uslovljen i stvaranjem nove slike o „samom sebi“, koja se stalno menjala pod uticajem neprekidne kulturne razmene sa neposrednim, „evropskim“ susedima.

Promene identiteta obuhvatala su više različitih dimenzija i više istovremenih procesa. Stavni deo ovih promena bila su i nova shvatanja o rodu i polu, o hegemonskim i rezistentnim obrascima „muškosti“, i njihovoj vezi sa idejama o naciji i civilizaciji (Wolfgang Schmale, str. 21–38). Istovremeno, pod uticajem idejnih kretanja i društvenih promena u Evropi na Balkanu su se

razvijale nove ideje o pravima žena, koje su se posledično sukobljavale i sa tradicionalnim patrijarhalnim obrascima na Balkanu i sa onim evropskim, nasledenim i razvijenim nakon viktorijansko-romantičarskog revanšizma prema revolucijama 19. veka. Ove promene oblikovale su razvoj državnih politika i novih društvenih praksi u Srbiji i Jugoslaviji (Ivana Pantelić, str. 335–382). Pod uticajem kulturnih transfera iz Evrope redefinisani su i balkanski epski, nacionalni narativi, pa čak i samo shvatanje vlastitog tradicionalnog folklora i njegovih mnogobrojnih, složenih i stalno evoluirajućih sfera. Menjali su se motivi prisutni u likovnoj i dramskoj umetnosti, sami putevi i načini na koje je umetnost dolazila do publike, kao i slike heroja u prozi i poeziji (Aleksandar Gajić, str. 401–436). Tokom svih ovih promena, menjala se i percepcija Balkanaca o svom mestu u Evropi, kao i sama slika o prošlim stanjima kulturne razmene ova dva entiteta koja su bila i ostala na večno krivudavim putevima „nedovršenog“ zbližavanja.

Stavovi Balkanaca o političkom zbližavanju sa različitim formama evropskih međunarodnih sistema bili su, sa druge strane, definisani tokovima razvoja i ispoljavanja društvenih i političkih tenzija u vlastitim državama. Primera radi, građanske pobune igrale su vrlo važnu ulogu u zbližavanju evropskih zemalja i njihovih međunarodnih inicijativa sa državnim tvorevinama na Zapadnom Balkanu (videti deo V, Sonja Licht i Ivan Vejvoda, str. 437–454). Ipak, posebnu ulogu imao je i razvoj kritičkih stavova o dominantnim evropskim kretanjima, koji se delimično ispoljavao i kroz mnoge obrasce ponašanja koje bi autori romana srpskog i hrvatskog realizma označili kao povezane sa kulturom „balkanskog inata“. Jedinствена pozicija koju stvaraju mali geopolitički ulozi i činjenica da je Balkan već, u manjoj ili većoj meri, integralni deo evropske periferije, omogućila je Balkancima izvestan „luskuz“ kritike, kakav, primera radi, danas može uživati izuzetno mali broj Ukrajinaca, Gruzijaca, Nepalaca, i drugih koji se nalaze na kriznim žarištima globalnih sukoba. Na sličan način kao i mnogi grčki ili španski intelektualci, i Balkanci su postali najvatreniji „kritičari Evrope iznutra“, iako su prve balkanske države tek nedavno ušle u sastav novog kolektivnog političkog entiteta evropskih država. Ipak, neretko su upravo kritički stavovi o evropskim integracijama doprinosili zbližavanju pojedinaca i političkih grupa sa Balkana i njihovih evropskih istomišljenika, što je dalje, iako možda uprkos namerama nevoljnih učesnika u širim tokovima istorije, doprinosilo produbljivanju neprestanih procesa razmene iz-

među evropskih centara i njihovih balkanskih periferija.

Naposletku, treba istaći da zbornik *Serbia and the Balkans: Three Centuries of Embrace with Europe* (Srbija i Balkan: Tri veka u zagrljaju Evrope) predstavlja samo poslednju u nizu od šest velikih kolekcija naučnih radova u kojima su predstavljene rezultati istraživanja jedanaest naučnika iz pet naučnih institucija koje su učestvovala u implementaciji projekta *Cultural Transfers Europe-Serbia from the 18th to 21st century*. Kao poslednja i zaključna publikacija ove velike serije, posvećene do sada vrlo malo poznatoj oblasti istraživanja u društvenim i humanističkim naukama, navedeni zbornik svakako zaslužuje pažnju javnosti. Na neki način, on može ponuditi i izvesnu vrstu ohrabrenja istraživačima da se udružuju u multidisciplinarnе timove kako bi se bavili temama koje po svojoj složenosti prevazilaze kapacitete pojedinca ili jedne discipline. Tek kroz posmatranje međusobnih odnosa mnogo različitih procesa dugog trajanja može se doći do slike o društvenoj stvarnosti, ili o jednom od njenih mnogobrojnih mikrouniverzuma. Istorija kulturne razmene između Evrope i Balkana je primer takvog multiverzuma, čije su sve pojedinačne celine evoluirale istovremeno odvojeno i zajedno, prateći tokove koje su stvarali njihovi međusobni uticaji.

Luka Filipović

Предраг Милადиновић, *Летачко одело и његова опрема у Краљевини Југославији 1918–1945*, Београд: издање аутора, 2025, 96.

Istorija vazduhoplovstva zanima kako profesionalne istoričare, tako i druge „amaterske“ istraživače. Njihova istraživanja obuhvataju različite teme, najčešće vezane za tipologiju vazduhoplova i njihovu borbenu upotrebu. Brojnost i tiraži ovakvih publikacija uslovljeni su i ograničeni malom brojnošću čitalačke publike na prostorima bivše Jugoslavije. Ipak, ova publika je veoma željna novih saznanja, tako da se svako delo na vazduhoplovnu tematiku dočekuje s velikim zanimanjem.

Beogradski publicista Predrag Miladinović već je poznat vazduhoplovnoj javnosti bivše Jugoslavije kao koautor više radova. Sada se po prvi put samostalno oglosio studijom *Letačko odeo i njegova опрема у Краљевини Југославији 1918–1945*. Tema je na prvi pogled izuzetno specifična. Kako Miladinović navodi u predgovoru, knjiga je nastala na osnovu tekstova za neostvarenu izložbu letачких одела коју је требало да приреди Му-